

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ У КУРСІ ІСТОРІЇ У РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ

У статті на основі аналізу науково-методичної літератури, навчальних програм з курсу історії періоду існування радянської школи визначено місце історико-економічного матеріалу у шкільному курсі історії (на прикладі історії Нового часу). Встановлено як епоха, в яку створювалася науково-методична література, навчальні програми з курсу історії Нового часу, впливала на їхній зміст та функції, що вони виконували. Здійснено спробу з'ясувати роль та місце історико-економічного матеріалу у радянській шкільній історії та визначити методичні підходи до висвітлення економічної складової у шкільному курсі історії.

Ключові слова: економічна історія, економічна складова шкільного курсу історії, історико-економічний матеріал, науково-методична література.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасної шкільної історичної освіти є відсутність відповідної концепції. Внаслідок цього у шкільному курсі історії до сьогоднішнього дня не вирішені питання про оптимальне співвідношення відповідних змістових компонентів, а саме: політичної, соціальної, духовної та економічної історії. У радянській школі акцент при вивченні історії робився на державу, де величезну роль відігравала економіка. Тому, за цих умов варто розглянути науково-методичну літературу, навчальні програми зі шкільного курсу історії та визначити яка увага приділялася історико-економічному матеріалу в радянській школі. Ці напрацювання можуть бути корисними при створенні навчальних програм, науково-методичної літератури з історії на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку шкільної історичної освіти загалом або лише окремим її аспектам із питань економічної історії в історичній ретроспективі присвячували увагу такі дослідники, як: Л. Бущик, Л. Пироженко, О. Пометун та ін. Основні методологічні засади щодо висвітлення історико-економічного матеріалу знайшли своє відображення в працях А. Вагіна, Ю. Васильєва, А. Нісімчука та ін. Хоча в СРСР були проведені деякі науково-методичні дослідження щодо висвітлення історико-економічного матеріалу у шкільному курсі історії, все ж ідеї, які зафіксували дослідники не систематизовані.

Тому, **метою нашої статті** є: спроба з'ясувати роль та місце історико-економічного матеріалу у радянській шкільній історії, проаналізувати науково-методичну літературу, навчальні програми з курсу історії зазначеного періоду та визначити підходи до висвітлення економічної складової у шкільному курсі історії.

Виклад основного матеріалу. Економічна освіта в сучасній школі здійснюється двома шляхами: на основі вивчення самостійного навчального предмета "Економіка" або через вивчення традиційних шкільних навчальних предметів, які містять економічну складову у своєму змісті. Наше завдання – прослідкувати висвітлення історико-економічного матеріалу через вивчення шкільного курсу історії. Основну увагу будемо звертати на курс нової історії (XVI – XIX ст.), що охоплює той проміжок історії, який вивчається сучасними школярами у 8-9 класах.

Ще з XVIII і аж до 20-х рр. XX ст. основна увага при вивченні курсу історії приділялася саме політичній історії, натомість питання економічних процесів майже не висвітлювалися. У 1920 р. зміст викладання історичних дисциплін визначався приблизними програмами, які видавав Наркомпрос РРФСР. Ці програми складалися з чотирьох не пов'язаних між собою частин, де одна з них була присвячена економічній історії (основам політичної економії). У 1921 р. у Харкові видана програма з історії, яка складалася з шести розділів, декілька розділів, присвячені економічній історії, називалися "організація господарства", "матеріальна культура". Програма охоплювала хронологічний проміжок часу від стародавніх часів до початку 20-х рр. XX ст. Наприклад, в розділі "Матеріальна культура" розглядалися знаряддя праці від стародавніх часів до створення машин. Аж до 30-40-х рр. XX ст. питання економіки в історії загалом висвітлювалися в малому обсязі [1: 11, 54, 98]. Проте вже у підручниках з історії 40-х рр. XX ст. значна увага приділялася розвитку виробничих сил і виробничих відносин при висвітленні епохи капіталізму [2: 291].

Зміни в суспільно-політичному житті держави спричинили те, що у середині 50-х рр. XX ст. затверджуються нові навчальні програми, в тому числі і з історії. Зокрема, у пояснювальній записці до цієї програми стверджувалося, що більше уваги варто приділяти економічному розвитку країн і народів, оскільки це сприятиме формуванню розуміння в учнів економічної зумовленості історичного процесу, його закономірностей. На зміст шкільного курсу історії серйозно вплинули XX з'їзд партії і постанова ЦК КПРС "Про подолання культу особи і його наслідків". У цих роботах доводилася необхідність

пояснення учням того, що історія суспільства – це, передусім, історія розвитку виробництва, історія робітничих мас, що саме народ – творець історії [1: 115-116].

Зміна соціальної структури суспільства наприкінці 50-х – поч. 60-х рр. XX ст. за рахунок різкого зменшення кількості працюючих у сільському господарстві та пов'язані з цим міграційні процеси вимагали підвищення рівня загальної освіти, зростання в її змісті частки науково-технічних знань. Внаслідок цього в навчальну програму з історії вводилися політехнічні знання [3: 56-58].

Про те, як реалізовувалися дані ідеї можемо прослідкувати на прикладі програми з історії для 8-річної та середньої загальноосвітньої трудової політехнічної школи 1960 р. У цій програмі фіксувалося положення про те, що курс історії середніх віків (6 клас) поділяється на три частини, де третя частина присвячена періоду початку розкладу феодального устрою і зародження капіталістичних відносин (кінець XV – сер. XVII ст.). Тут учні знайомилися з виникненням капіталістичних мануфактур, зародженням робітничого класу і формування національної буржуазії, захопленням та хижацькою експлуатацією колоній. При вивченні елементарного курсу історії СРСР (7-8 класи) від стародавніх часів до кінця 50-х рр. XX ст. особлива увага зверталася на епоху капіталізму з точки зору навчальних та виховних аспектів, акцентувалася увага на боротьбу з експлуатацією і класовим гнітом. При вивченні елементарного курсу нової історії (7-8 класи) детально розглядалися англійська буржуазна революція XVII ст., початок промислового перевороту в Англії, революції 1848-49 рр. в Європі тощо.

У старшій школі (9-11 класи) розглядалися стисло історія стародавнього світу і середніх віків, проте більше уваги зверталось на курс нової історії. Розгляду історико-економічному матеріалу в ньому приділялося значно більше уваги, ніж у 8-річній школі, оскільки наголошувалося на тому, що економіка виступала базисом, а політика – надбудовою. На основі цього розкривалася історична приреченість капіталістичного ладу, натомість висвітлювалися переваги соціалістичного ладу перед капіталістичним в економічному, суспільному житті [2: 441-464].

50-60-ті рр. XX ст. відзначилися тим, що в УРСР вперше виходять спеціальні науково-методичні праці, присвячені проблемам історико-економічного матеріалу у шкільному курсі історії. Наприклад, А. Вагін ("Вопросы экономики в школьном курсе истории" (К., 1956) розглянув загальні питання методики викладання історико-економічного матеріалу; М. Сугоняко ("Питання економіки у шкільному курсі історії СРСР та УРСР" (К., 1969) зробив акцент на змістовні аспекти окремих уроків та тем у курсі історії [1: 119, 144-145].

Тобто, на нашу думку, якщо до сер. 50-х рр. XX ст. економічній історії не надавали вагомого значення у курсі історії, то вже з сер. 50-х до поч. 70-х рр. XX ст. відношення до історико-економічного матеріалу змінюється. Економічна історія починає відігравати ідеологічне значення, оскільки мала показати приреченість капіталістичного ладу, натомість вона висвітлювала переваги соціалістичного устрою у житті людини. Порівняно з попередніми періодами більше уваги зверталось на стан економіки країн, народів, де акцент робився на те, що економіка – це базис у суспільстві, а політика – надбудова. Також у цей час в Україні з'являються наукові дослідження, присвячені методиці викладання економічних знань у шкільному курсі історії.

У 70-80-х рр. XX ст., за твердженням С. Гончаренка, Ю. Омельченка, зміст як шкільних загальноосвітніх предметів загалом, так і історії зокрема, спрямовувався на розкриття вчення про суспільно-економічні формації, торжество комуністичної формації, яка забезпечує прогресивний розвиток людства. Окрім того, навчальні програми з історії перенасичувалися другорядним, ускладненим матеріалом [3: 142-143].

У шкільному курсі історії засвоєння знань ґрунтувалося навколо провідних наукових ідей. Цими ідеями виступали положення марксистсько-ленінської теорії про закономірності розвитку людського суспільства, в якому ключова роль належала матеріальному виробництву як основі розвитку суспільства. Через це у вивченні шкільного курсу історії історико-економічному матеріалу відводилося центральне місце. Відповідно до марксистського вчення про суспільно-економічні формації навчальні програми з історії мали поділ на періоди, де вагома роль відводилася саме курсу нової історії. Вивчення історії загалом зводиться до з'ясування визначальної ролі економіки, взаємозв'язків між різними сторонами життя суспільства, особливостей, характерних для нього. Курс нової історії знайомив учнів із капіталістичною формацією від становлення буржуазного ладу до занепаду капіталізму та перемоги соціалістичної революції. На основі цього матеріалу учні глибше засвоювали значення революції для розвитку продуктивних сил. Вивчення конкретного матеріалу мало показати учням як збереження старих виробничих відносин гальмує розвиток нових прогресивних сил [4: 26-27, 33]. У той же час учні мали прийти до розуміння закономірностей переходу до капіталізму, пізнати прогресивні риси і виявити соціально-економічні протиріччя капіталізму – між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою присвоєння продуктів праці.

Також радянськими вченими-методистами визначалося, що зміст історико-економічного матеріалу варто розкривати так, щоб учні зрозуміли вирішальну роль праці в розвитку суспільства й особистості, її соціальну природу; місце робочого класу в суспільстві, його роль як господаря соціалістичного

виробництва; соціалістичні умови праці як єдино реальні здатні забезпечити усесторонній розвиток особистості; значення вивчення історії для розширення свого ідейно-політичного та економічного кругозору, який необхідний будівнику комуністичного суспільства [5: 60-61].

У той же час історія України розглядалася як історія однієї із союзних республік, тому основна увага присвячувалася основним закономірностям в розвитку народів СРСР. Одним із ключових аспектів, які розкривалися при вивченні курсу історії, був економічний зв'язок між народами СРСР.

Загалом, питання економіки не представлялися особливим розділом шкільної програми з історії. Вони вивчалися у тісному зв'язку з питаннями класової боротьби, державного устрою, культури. Це давало можливість вчителю протягом вивчення всього курсу показати, з одного боку, залежність надбудови від економічного базису, а з іншого – активну роль надбудови, наприклад, держави в розвитку і зміцненні визначених виробничих відносин [6: 172].

Аналіз програми з історії 1987 р. показав, що економічна складова знайшла своє втілення в цілях курсу історії в загальноосвітній школі, таких як: озброєння учнів міцними знаннями про розвиток суспільства з стародавніх часів до кінця 80-х рр. XX ст.; формування переконання про неминучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму; формування в молоді високих моральних якостей, таких як готовність до праці, непримиренність до утриманства, споживацтва; формування психологічної готовності працювати в сфері матеріального виробництва, повага до різних видів праці і її результатів, підготовка учнів до свідомого вибору професії відповідно з особистісними здібностями і потребами суспільства; сприяння професійній орієнтації; вироблення розуміння необхідності добросовісного відношення до навчання і суспільно-корисної виробничої праці; бережливе ставлення до природного середовища; стимулювання інтересу до виробництва [7: 32-33].

Дослідник Ю. Васильєв стверджує, що існує три рівні економічних знань:

- загальнонаукові (знання економічних законів, основні поняття в сфері економіки виробництва і праці);
- галузеві (специфічний прояв окремих економічних законів у конкретній галузі, особливості організації і економіки виробництва і праці в даній галузі господарства);
- професійні (сума економічних знань і вмінь, які необхідні для успішної роботи безпосередньо на конкретному робочому місці).

Відповідно до цієї класифікації, учений виділяє такі економічні вміння, як: загальновиробничі, галузеві і професійні [5: 25-27].

На наш погляд, проаналізована шкільна програма з історії 1987 р. показала, що при вивченні шкільного курсу історії учні в радянській школі здобували загальнонаукові економічні знання та опановували певні загальновиробничі вміння. Натомість дослідник В. Радаєв у змісті економічної культури загалом виділяє як мінімум три аспекти: когнітивний – набуття знань та навичок; ціннісний – засвоєні норми і цінності; символічний – напрацьовані способи ідентифікації та інтерпретації того, що відбувається. Тому, виходячи з напрацювань В. Радаєва, у даній навчальній програмі присутні всі три компоненти економічної культури, що сприяло як набуттю економічних знань та навичок, засвоєнню норм і цінностей, які проголошувалися радянською владою як визначальні, так і напрацюванню способів ідентифікації та інтерпретації того, що відбувалося, оскільки в радянській школі в учнів мало сформуватися стійке уявлення про "гнилий" капіталістичний устрій та прогресивний соціалістичний лад.

Загалом кризові явища 70-80-х рр. XX ст. в СРСР мали відображення і на шкільній історичній освіті. З року в рік дослідники, вчителі констатували поверхневі знання учнями конкретних питань, особливо з питань культури та економіки різних держав, в тому числі і в СРСР [1: 168].

Зміст економічної освіти загалом, в тому числі і в шкільному курсі історії, носив фрагментарний, недостатньо скоординований характер і не створював системи. Нерівномірно представлені його пізнавальні, ціннісні, нормативні та діяльнісні компоненти. Відсутні чіткі формулювання понять, які розкривають ідеологічні, організаційно-економічні, соціальні, правові, соціально-педагогічні, моральні основи взаємодії економічних законів, суспільства і людини. Дослідники, які займалися вивченням економічної освіти, стверджували, що випускники 8 класу кінця 80-х рр. XX ст. погано орієнтувалися в економічних питаннях.

Висновки. Таким чином, можна узагальнити, що історико-економічний матеріал займав вагоме місце в шкільному курсі нової історії. Спираючись на поданий вище матеріал, вважаємо, що основними методичними підходами до висвітлення економічного матеріалу у шкільному курсі історії в радянській школі були:

- вчення про суспільно-економічні формації вплинуло на поділ шкільного курсу історії на періоди;
- історико-економічний матеріал розглядався як один із компонентів економічного виховання підрастаючого покоління;
- економічна історія у шкільних програмах не представлялася окремими розділами, неформалізована, розмита, неструктурована.

Тому, на наш погляд, враховуючи ці підходи, сучасні дослідники можуть краще втілити та реалізувати вивчення історико-економічного матеріалу учнями при вивченні шкільного курсу нової історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Пометун Е. Школьное историческое образование в Украине : пути развития и проблемы / Е. Пометун. – Луганск : Изд. Восточноукраинского гос. ун-та, 1995. – 200 с.
2. Бущик Л. Очерк развития школьного исторического образования в СССР / Л. Бущик. – М. : Из-во академии пед. наук РСФСР, 1961. – 540 с.
3. Пироженко Л. Реформування змісту загальної середньої освіти (сер. 60-х – поч. 80-х рр. XX ст.) / Л. Пироженко. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 304 с.
4. Уховська П. Єдність навчання, виховання та розвитку в процесі вивчення історії і суспільствознавства / П. Уховська. – К. : Радянська школа, 1975. – 98 с.
5. Васильев Ю. Экономическое образование и воспитание учащихся / Ю. Васильев. – М. : Педагогика, 1983. – 96 с.
6. Программа по истории для средней общеобразовательной школы // Преподавание истории в школе. – 1986. – № 3. – С. 32–86.
7. Вагин А. Методика обучения истории в школе / А. Вагин. – М. : Просвещение, 1972. – 351 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Pometun E. Shkolnoe istoricheskoe obrazovanie v Ukraine ; puti razvitiya i problemy [The Historical School Education in Ukraine : Ways of the Development and Problems] / E. Pometun. – Lugansk : Izd. Vostochnoukrainskogo gos. un-ta, 1995. – 200 s.
2. Bushchik L. Ocherk razvitiya shkolnogo obrazovaniya v SSSR [An Essay of the Historical Education School Development in the USSR] / L. Bushchik. – M. : Iz-vo akademii ped. nauk RSFSR, 1961. – 540 s.
3. Pirozhenko L. Reformuvannya zmistu zagalnoi serechn'oyi osvity (ser. 60-kh – poch. 80-kh rr. XX st.) [The Reformation of the General Secondary Education Secondary Content (Middle of 60s – the Beginning of 80s of the XX Century)] / L. Pirozhenko. – K. : Pedagogichna dumka, 2013. – 304 s.
4. Ukhovska P. Ednist' navchannya, vykhovannya ta rozvytku v protsessi vyvchennya istorii i suspil'stvoznastva [The Unity of Studies, Education and Development in the Process of Learning History and Social Science] / P. Ukhovska. – K. : Radyans'ka shkola, 1975. – 98 s.
5. Vasil'ev Yu. Ekonomicheskoe obrazovanie i vospitanie uchashchikhsya [The Pupils' Economical Education and Training] / Yu. Vasil'ev. – M. : Pedagogika, 1983. – 96 s.
6. Programma po istorii dlya sredney obshcheobrazovatelnoi shkoly [The Historical Programme for the General Secondary Educational School] // Prepodavanie istorii v shkole [The Teaching History at School]. – 1986. – № 3. – S. 32–86.
7. Vagin A. Metodika obucheniya istorii v shkole [The Teaching Methodology of History at School] / A. Vagin. – M. : Prosveshchenie, 1972. – 351 s.

Матеріал надійшов до редакції 27.01. 2014 р.

Баландюк Р. Г. Методические подходы к выяснению экономической составной в курсе истории в советской школе.

В статье на основе анализа научно-методической литературы, учебных программ с курса истории периода существования советской школы определено место историко-экономического материала в школьном курсе истории (на примере истории Нового времени). Выяснено как эпоха, в которую была создана научно-методическая литература, учебные программы с курса истории Нового времени, влияет на их содержание и функции, которые они исполняют. Сделана попытка выяснить роль и место историко-экономического материала в советской школьной истории и определены методические подходы к выяснению экономической составной в школьном курсе истории.

Ключевые слова: экономическая история, экономическая составная школьного курса истории, историко-экономический материал, научно-методическая литература.

Balandyuk R. G. Technical Approaches to the explanation of the Economic Component in the History Course in the Soviet School.

On the basis of the analysis, synthesis, description and comparison of the guidance literature, History School Programmes in the Soviet School the place of the economic information in the New History School Course has been determined. It is ascertained how the epoch, which has created the guidance literature, New History School Programmes, has influenced on the content of History School Course and the functions which they fulfilled. The attempt to ascertain the role and the place of the historical and economic information in the Soviet History School and to fix technical approaches to the explanation of the economic component in History School Course in the Soviet School has been made.

Key words: economic history, economic component of History School Course, historical and economic information, guidance literature.